

ГРУПОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІНТРА-ГРУПОВІ ЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ

Статтю присвячено проблемі набуття та підтримання групової ідентичності. Розглядається аспект базальної потреби індивіда в позитивній груповій ідентичності та співвіднесенні себе з групою, яка високо оцінюється. Групова позитивна ідентичність аналізується в контексті набуття індивідом, зокрема, етнічної ідентичності. Розкривається основна функція ідентифікації з великою групою — підтримання сталого уявлення про групу в усіх її членів із зберіганням позитивної оцінки групи.

Соціальна група

Будь-який соціальний організм діє за принципом балансу живої системи між зовнішніми імпульсами та прагненням до внутрішньої сталості. Подібним прагненням володіє і людська група. Етнічні процеси нині займають значну частину медіа-простору [1]. Міжетнічний контакт привертає увагу як цікавий предмет дослідження, пов'язаний із минулим даної групи, колективною пам'яттю. Аналіз міжкультурної взаємодії дозволяє отримати інформацію стосовно динаміки та якісного боку комунікації різних культур, виділити протиріччя, конфліктогенні фактори, соціальні стереотипи, формування соціальних установок тощо. Дослідження групової поведінки дає ключ до розуміння специфічних процесів, що відбуваються всередині групи, структури лідерства, внутрішньо-групових стосунків, а також корекції конфліктних ситуацій. Зрештою, комплексне уявлення про взаємодію між індивідами та групами дозволяє наблизитись до розуміння соціальності людини.

Відомо, що серед базальних потреб особистості є позитивна групова ідентичність [2], тобто позитивна оцінка групи самим індивідом. Проблемі групи в соціальній психології та психоаналітичному тлумаченні розроблено в багатьох аспектах. Одна з причин складності досліджень у сфері етнічного полягає в тому, що її поняття не є монолітними. Категорія етнічного, за витонченою метафорою В. Волкана [3], є передусім образ кам'яного муру, де кожна цеглина має свої інтереси, мотивації, якісні сторони.

Цікавість до складної взаємодії між індивідом та його племінною, етнічною чи релігійною групою є досить давньою. Від найдавніших поетів, пророків, через філософів, антропологів та політичних лідерів і до дослідників у галузі психології та психоаналізу було здійснено чимало спроб визначення свідомих і несвідомих мотивацій людської поведінки в соціальному контексті. Висновки, зроблені в цій царині, зводяться до паралельності переживань індивіда і групи.

У першу чергу йдеться про феномен колективних захисних механізмів, що функціонують як споріднені до інтрапсихічних механізмів — специфічних інтерактивних організованих форм захисту, якими психіка індивіда корегує психологічний стан, відсіюючи потенційні небажані травматичні впливи (відчуття сорому, провини й особливо страху) [4].

Групова ідентичність

Питання про асоціацію індивіда з групою знайшло відображення в різноманітних концепціях. Так, відношення індивіда до групи розглядалося в рамках класичного психоаналізу З. Фройдом (1914) як проекція констеляцій родинних стосунків на групу; Дж. Мідом (1934) у межах символічного інтеракціонізму як концепт "узагальненого іншого". Згодом Е. Еріксон розглядав стратегічну ідентичність зрілої особистості. Когнітивна психологія в контексті теорії соціальної ідентичності наголошує на стратегіях інтерпретацій (установках, стереотипах, очікуваннях).

Вперше питання про групову ідентичність (large-group identity) як компонент психології структурованої соціальної спільноти (на противагу "масовій психології", як це робилося Г. Лебоном тощо) було поставлене *Зігмундом Фройдом* у його пізніх роботах: "Totem und Tabu" (1912/1913), "Massenpsychologie und Ich-Analyse" (1921) (де вперше вводиться поняття "ідентифікації" в психологічному контексті), "Die Zukunft einer Illusion" (1927) та "Das Unbehagen in der Kultur" (1930), де, попри все, важко простежити термінологічну чіткість у визначенні феноменів психології груп [5]. У цей період (1920—1930) в його роботах акценти зміщуються від інтерперсональних та інтраперсональних проблем, властивих психоаналітичній течії, до соціального та культурного контекстів людської поведінки та взаємодії на рівні груп. Термін "ідентичність" було введено Фройдом задля пояснення явищ у рамках його теорії нарцисизму малих відмінностей (minor differences narcissism). Основна теза цієї теорії передбачає важливість переживання групою своєї унікальності, що здійснюється і підсилюється за рахунок порівняння та протиставлення ін-групи із аут-групою. Крім того, внесок Фройда в колективну психологію поширюється на виділення специфіки соціальної групи як соціального організму, основною рисою якого є підтримання своєї позитивної ідентичності [6]. Фройд наділяє групу психосоціальним значенням, яке закріплюється в системі соціальних ролей та інститутів. Основне положення його теорії нарцисизму малих розбіжностей полягає в наявності у двох сусідніх груп взаємних відмінностей (у сфері соціального ладу, родинних стосунків, права тощо), чие перебільшення, поглиблення та оціночний аспект підноситься цими групами в ранг смисложиттєвих категорій, які визначаються магістральними в ситуаціях контакту з іншими групами і підлягають охороні та збереженню. Більше того, Фройд, власне, наголошував підкреслено глумливе ставлення та тенденцію до перебільшення розбіжностей із "чужинцями" — представниками іншої групи у звичайній сфері, якщо самі розбіжності були мізерними, задля задоволення специфічного роду "нарцисизму", властивого кожній з цих груп. Останнє припущення передбачало наявність групових захисних механізмів у ін-групи, які подібно до індивідуальних захисних механізмів здійснюють функцію послаблення, корекції чи усунення психологічної травми. Більше того, брак стабільної позитивної групової ідентичності сприяє полишанню групи її членами у пошуках більш успішної групи [7]. Важливим у теорії, висунутій З. Фройдом, виявляється також момент паралелізму структур виховання та закладання соціаль-

них установок (атитюдів) на ін-групу та проти аут-групи. Набуття соціальних навичок під час виховання в родині в дитинстві та засвоєння констеляцій стосунків у родині (батьки — діти, старші — молодші тощо) переноситься індивідом на його спілкування у групі. Цей важливий елемент у певний спосіб перегукується з відомою схемою фаз розвитку людської особистості, на яку і досі спираються багато дослідників за всієї різноманітності її оцінювання; важко переоцінити енергійні спроби Фройда пояснити принципи структурування особистості та міжособистісних зв'язків у психосоціальному контексті.

Подібні погляди на вплив відносин з батьками в дитинстві на стосунки дорослого індивіда з групою розробляв *Теодор Адорно*; слід зазначити, що на відміну від Фройда, Т. Адорно залучив емпіричний аналіз. Аргументацію положення про паралелі між вихованням і формуванням соціальних установок як суттєвого в "синдромокомплексі авторитарної, або етноцентричної особистості" він оцінював якнайвище. Ця неоднозначна концепція полягає в тому, що жорстке родинне виховання відбивається на ригідній системі соціальних установок і тенденції до амбівалентного ставлення до влади (як результат ідеалізації батьків і подавленого гніву) у дорослої людини. В результаті особистість авторитарного типу віддає перевагу соціальному рангу перед особистісним спілкуванням, користується жорсткими стереотипами у поведінці і судженнях, а також схильна демонструвати нелюбов до влади, яка за механізмом заміщення скеровується на іншу соціальну групу чи етнічну меншину (тобто формуються негативні установки щодо всіх аут-груп). Таким чином авторитарність розглядається Адорно як базова риса людини, що проявляється передусім в ситуаціях міжгрупової взаємодії. З цієї теорії випливають специфічні похідні твердження, підкріплені емпіричними підтвердженнями [8]. Так, можна зробити попередні висновки щодо існування взаємозв'язку між домінуванням у суспільстві вираженої авторитарної моделі родинного укладу, ключової фігури батька, високої культурної оцінки жорсткого курсу лідерів з одного боку, та схильністю спільноти демонструвати прояви етноцентризму — з іншого. ЛеВайн наводить міркування про вірогідність твердження про те, що в більш етноцентрично налаштованих спільнотах індивіди менш схильні обтяжувати себе каузальними питаннями чи аналізувати мотиви своєї поведінки, більше схильні до уявлень про зовнішній контроль над їхніми долями та вчинками з боку могутньої сили і оперують меншою кількістю культурних категорій [9].

Позиція *Еміля Дюркгейма* та його теорія колективних уявлень у нас добре відома, тому наголошу лише на тому, що дослідник пропонував розглядати колективну свідомість як надіндивідуальні феномени свідомості зі своїм власним смисловим наповненням, які не можна просто звести до сукупності індивідуальних свідомостей. Важливе місце у концепції колективних уявлень у Дюркгейма посідає сприйняття соціального об'єкта і створення його образу, що часто набуває символічного змісту і починає втілювати ті смисли, які переживаються суб'єктом як важливі для його життєдіяльності та скеровують його практичну соціальну поведінку. В такий спосіб можна дійти висновку, що в межах соціуму ніщо не уникає стереотипізації [10]. З іншого боку, соціальна стереотипізація є варіантом функціонування "*соціальної атрибуції*", або приписування вихідної причини певним явищам чи подіям у ситуації нестачі інформації та знання про соціальний об'єкт. Початок розробки цієї проблеми співвідноситься з Першою світовою війною та маленькою роботою М. Блока з приводу циркуляції чутко на фронті в ситуації інформаційного дефіциту: було припущено, що за відсутності адекватної картини реальності індивіди схильні конструювати свої власні версії status quo з матеріалу глибших шарів архаїчної колективної свідомості. Було встановлено, що в ситуації інформаційного дефіциту в галузі соціально-політичної взаємодії тенденція до виникнення готових каузальних атрибуцій ледве не на порядок більше, ніж в аналогічній ситуації в будь-якій іншій сфері.

Важливу роль в організації соціальної поведінки людини відіграють установки та феномен соціальної ідентифікації на трьох рівнях: людина/група, група/група, індивід чи група/інституція. Тут слід згадати про диспропорційну концепцію особистості (В. Ядов) та теорію ієрархії соціальних цінностей, що постулюють залежність конкретної ієрархії цінностей від соціальної ідентифікації індивіда [11], а також місце соціальних ролей у ціннісній орієнтації індивідів. Інтеріоризація індивідом ціннісних орієнтацій є лише одним з механізмів, що реалізують групову ідентичність людини та сприяють зв'язку її особистісних мотивацій із соціальною свідомістю. В системі цих механізмів — соціальні ролі, експектації та рольові норми [12]. Чимало досліджень (наприклад, дуже популярне дослідження М. Куна та Т. Макпартленда (1952), підтверджують, що соціальна ідентичність випереджає суб'єктивне сприйняття в аналізі установки на себе ("Я-концепції"): людям властиво співвідносити себе з певними групами і ролями, і ця ідентифікація є альфа-елементом самовідчуття. Від

цієї групи індивід наслідує певний "пакет цінностей" із соціальними установками та рольовими конвенціональностями; глибина засвоєння установок та їх наповнення особливо чітко проявляються в екстремальних ситуаціях (апеляція до групової ідентичності).

Включеність у соціум відбувається також через асоціювання себе із ін-групою, соціальну ідентичність, яка виступає елементом самоопи-су індивіда, що співвідносить його з відповідною людською спільнотою через його ролі, статус та установочні утворення і визначає його соціальну поведінку.

Різні концепції "соціальної самості" (social self) визначають спосіб зв'язку індивіда з іншими індивідами у соціальному середовищі. Умовно їх можна представити у двох напрямках [13]. Перший описує соціальну ідентичність через соціальні ідентифікації індивіда, тобто різноманітні форми його зв'язаності з іншими людьми та станами просоціальної включеності його "Я", що супроводжуються відчуттям належності, приязні, симпатії, відданості, уважного ставлення до очікувань інших членів групи, спільним цілям. Друге пов'язує соціальну самість із здатністю людей сприймати і визначати самих себе, тобто створювати когнітивні репрезентації своєї особи та уявлення про себе. Наповнення подібних самоописів у сполученні з репрезентаціями інших конституюють соціальну самість індивіда та його ми-концепцію (we-schemata). Зв'язок між "Я"-ідентичністю (ego-identity) та соціальною ідентичністю не було ще належно вивчено.

Самооцінка

Концепт самооцінки (self-esteem) формулюється в рамках неофройдистської традиції, зокрема як компонент концепції адаптації, захисних механізмів, соціального характеру; варіації теорій цього типу з різних позицій представлені в роботах К. Хорні, Г.-С. Селлівана, Е. Фромма та деяких інших представників психоаналітичної течії та клінічної психології [14].

Фактор позитивної самооцінки, як уже попередньо відзначалося [15], є в широкому сенсі важливою та необхідною умовою ментальної збалансованості індивіда взагалі; в контексті соціальної взаємодії та міжгрупового контакту стабільна позитивна самооцінка сприяє адекватному сприйняттю та оцінюванню інших людей та груп. І, навпаки, за умови заниженої самооцінки може розвинути тенденція до формування негативних установок щодо інших людей та груп (ворожість, недовіра, зверхність тощо).

Крім того, низький рівень *нідсвідомої* оцінки себе групою сприяє тенденції до викривлення інформації про себе задля підтримки необхідно-

го мінімуму *свідомої* самооцінки для нормального функціонування в соціальному контексті [16]. Зрештою, оскільки самооцінювання завжди пов'язане із порівнянням себе з іншими, то описані вище можливі викривлення інформації стосовно самих себе часто залучають викривлення інформації про інших (контамінація захисних механізмів). Так, яскравою ілюстрацією може слугувати механізм проєкції, тобто атрибуція даній особі чи групі своїх власних мотивацій чи дій [17], а також компліментарний блок уявлень про себе, що ґрунтується на неадекватному завищенні власної позиції з одночасним заниженням цінності та можливостей інших людей чи груп, що може не відповідати дійсності. Обидва з наведених механізмів стосуються підсвідомих процесів збалансування самооцінки на базі підсилення контрасту між "self та іншими.

Загроза груповій ідентичності

Як правило, ситуація загрози ідентичності групи є сигналом наявності серйозного конфлікту між групами. Безумовно, найбільш драматичною забарвленості та напруженості набуває ситуація загрози саме етнічній ідентичності, тобто міжетнічний конфлікт. Втрата етнічної ідентичності ставить під сумнів існування етнічної спільноти, тим самим загрожує втратою звичної етнокультурної ніші. В ситуації загрози стабільності групової ідентичності зростає цільність та непроникність міжгрупових кордонів. На соціальному рівні цей процес набуває "видимих" характеристик (жорсткий контроль кордонів,

ускладнення процедури переміщення в просторі та на території ворожої групи, пропускні пункти між територіями тощо). Група замикається, зростає її згуртованість; зростає потреба в позитивній етнічній ідентичності, що є індикатором етно-мобілізаційних процесів та етноконсолідації [18]; актуалізуються негативні оцінки та стереотипне сприйняття сусідніх груп, ангажується колективна пам'ять про минулі конфлікти та колективні травми, що актуалізують "образ ворога". Група сприймається як самостійний суб'єкт, у тому числі як суб'єкт влади, і жорсткіше придушує внутрішні негаразди, внутрішні заходи стають жорсткішими [19]: відбувається мобілізація "етнічного імунітету" задля підтримання та захисту групової ідентичності, співвіднесеності з певною етнічною групою. Етносоціальний статус, який переживає група, є відчуттям її демографічної сили, можливостей соціального та політичного захисту.

Таким чином, атрибуція ситуації як конфліктної збігається з кристалізацією негативного образу аут-групи, актуалізуючи міжетнічні установочні утворення. Явища ін-групового фаворитизму та міжгрупової дискримінації сприймаються як такі, що сприяють підвищенню колективної цінності та підкріпленню позитивної групової ідентичності і тому супроводжують будь-яку групову взаємодію [20]. Важко визначити межу, де колективне відчуття *we-ness*, етнічної гідності набуває специфічної форми, коли група вдається до відкритої агресії задля захисту своєї етнічної ідентичності.

1. *LeVine R. A., Campbell D. T.* Ethnocentrism. Theories of Conflict, Ethnic Attitude, and Group Behavior. John Wiley and Sons, Inc., New York, 1972.— P. 140—144.

2. *Ibid.*—P. 141; *Volkan V.* Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism. Boulder, Westview press, 1998.— P. 90.

3. *Volkan V.* Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism. Boulder, Westview press, 1998.— P. 3; *Tishkov V.* Ethnicity, Nationalism, and Conflict in and After the Soviet Union. The Mind Aflame. SAGE Publications, London, 1997.

4. *Mentzos S.* Interpersonale und institutionalisierte Abwehr.— *Erw. Neuausg.*— Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1988.—S. 14.

5. *Ibid.*—S. 117; *Volkan V.* Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism. Boulder, Westview press, 1998.— P. 108; *Солдатова Г. У.* Психология межэтнической напряженности.— М.: Смысл, 1994.— С. 44.

6. *Volkan V.* Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism. Boulder, Westview press, 1998.— P. 81—100, **104—113.**

7. *Ibid.*

8. *LeVine R. A., Campbell D. T.* Ethnocentrism. Theories of Conflict, Ethnic Attitude, and Group Behavior. John Wiley and Sons, Inc., New York, 1972.— P. 148—152.

9. *Ibid.*—P. 150

10. *Дулигентский Г. Г.* Социально-политическая психология.— М.: Новая школа, 1996.— С. 160—165.

11. Там само.— С. 34—35; також див.: *Агеев В. С.* Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы.— М.: Изд-во МГУ, 1990; *Агеев В. С.* Психология межгрупповых отношений.— М.: Изд-во МГУ, 1983.

12. Там само.— С. 171.

13. *Larymowicz M.* Self-We-Others Schemata and Social Identification // *Social Identity. International perspectives.* Ed. by S. Worchel, and others, SAGE Publications, London, 1998.—P. 44—52.

14. *LeVine R. A., Campbell D. T.* Ethnocentrism. Theories of Conflict, Ethnic Attitude, and Group Behavior. John Wiley and Sons, Inc., New York, 1972.— P. 140.

15. *Ibid.*—P. 140.

16. *Ibid.*—P. 140.

17. *Ibid.*— P. 140; *Volkan V.* Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism. Boulder, Westview press, 1998.— P. 81—100, **104—113.**

18. *Солдатова Г. У.* Психология межэтнической напряженности.— М.: Смысл, 1994.— С. 21, 34; також див.: *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта: Россия на путях

преодолення кризиса: Уч. пособие для вузов.— М.: Аспект-Пресс, 1995.

19. *LeVine R. A., Campbell D. T.* Ethnocentrism. Theories of Conflict, Ethnic Attitude, and Group Behavior. John Wiley and Sons, Inc., New York, 1972.— P. 144—155.

20. *Paez D., Martinez-Taboada C, Arrospide J.-J., and others.* Constructing Social Identity. The Role of Statuse, Collective Values, Collective Self-Esteem, Perception and Social Behavior// Social Identity. International Perspectives. / Ed. by S. Worchel, and others, SAGE Publications, London, 1998.— P. 211—229.

Maltseva K. S.

LARGE GROUP IDENTITY AND INTRA-GROUP DEFENSIVE MECHANISMS

The article covers the conception of large-group identity and the dynamics of this notion in the context of inter-societal interaction. Specific factors influencing identity and accompanying phenomena, i.e. self-esteem, threat to the group identity, and intra-group defensive mechanisms within the group are analyzed.